

Miro Cerar¹

NARODNA SPRAVA IN PRAVO

Uvodna pojasnila

Ta prispevek pojasnjuje načelne in splošne podlage, usmeritve in okvire, ki jih (lahko) pravo nudi v procesu prizadevanja za doseg slovenske narodne sprave, pri čemer se ne osredotoča na podrobnejšo obravnavo posameznih področij pravnega urejanja. Posebna pozornost je namenjena tudi temeljnim funkcijam prava in merilom pravnosti v okviru pravne države ter splošnemu pomenu prava v večrazsežnostnem in kompleksnem pravnem procesu.

Slovenska narodna sprava je na eni strani praviloma razumljena kot proces preseganja narodnega razkola oziroma delitve, ki je v slovenski družbi nastala predvsem kot posledica krivic, zločinov in nekaterih drugih zavržnih dejanj,² storjenih med drugo svetovno vojno in po njej, po drugi strani pa kot politični cilj notranje pomiritve slovenske družbe, pri čemer naj bi dosega tega cilja družbo privedla v stanje, v katerem bi preteklost prenehala biti izvor delitev in sporov v političnem prostoru, kar bi pripomoglo k družbeni povezanosti in solidarnosti (prim. Cmrečnjak 2016, 383), seveda ob hkratnem pristajanju na

1 Profesor in dekan Pravne fakultete Univerze v Ljubljani.

2 Kadar ni drugače zapisano, so v nadaljevanju zaradi poenostavitve izražanja z izrazom *krivica/-e* zajeta tudi druga ravnanja, ki terjajo narodno spravo, kot so nelegitimno in protipravno nasilje, prevare ter zločini zoper narod, družbene skupine znotraj njega in njegove pripadnike kot takšne ter podobna zavržna ravnanja.

razlike, kar je temelj demokratičnega pluralizma in z njim neločljivo povezane človekove svobode (Hribar 1994, 126–127).

V političnem pogledu je takšna sprava razumljena bodisi kot sprava med državljani ali pa kot sprava znotraj slovenskega naroda (*ibid.*), pri čemer je pojem naroda v takšnem kontekstu praviloma opredeljen skozi etnično in ne moderno državljansko (nacionalno) perspektivo. Ta etnično-narodna perspektiva, ki je v slovenskem in širšem srednjeevropskem prostoru še posebej zgodovinsko zakoreninjena, je v javnosti praviloma izraziteje izpostavljena. V tem prispevku je zato uporabljan izraz narodna sprava, kar pa ne pomeni, da ta vidik sprave nima tudi (naj)širšega državljanskega oziroma moderne-ga nacionalnega pomena. Po eni strani je državljanski (državno-nacionalni) pomen sprave do neke mere že inherenten narodni spravi, saj ima prizadevanje za narodno spravo politično-ideološke učinke, ki so pomembni za celotno državno-politično skupnost in torej kot takšni bolj ali manj zadevajo vse državljane,³ ne glede na njihovo etnično poreklo. Po drugi strani pa je vsak državljani Republike Slovenije, ne glede na svoje ožje etnično poreklo (npr. slovensko, srbsko, hrvaško, italijansko ali madžarsko) pravno svoboden ter moralno-etično in politično upravičen, da se javno izreka o procesu doseganja sprave ali da v njem sodeluje.

K navedenemu je treba dodati, da je seveda v svojem najširšem smislu vsakršno prizadevanje za narodno spravo proces, ki ga dejansko ni mogoče omejiti zgolj na določeno časovno obdobje. Po eni strani namreč različne krivice oziroma, točneje, (subjektivna) dojemanja krivic s strani posameznih pripadnikov določenega naroda in družbenih skupin v njem dejansko nimajo časovne omejitve. To konkretno pomeni, da so bile krivice in zločini, do katerih je prišlo v času med in po drugi svetovni vojni, v določeni meri tudi odziv na že predhodne krivice (pred drugo svetovno vojno), te pa spet na predhodne itd. Četudi se seveda proces prizadevanj za doseg slovenske narodne sprave v ožjem smislu nanaša predvsem na navedeno med- in povojno obdobje, iz njega dejansko ni mogoče izključiti vseh drugih zgodovinskih vplivov, predvsem seveda krivic in nasilnih dejanj, ki so se znotraj slovenskega naroda dogajali vse od njegovega nastanka dalje. Prav tako imajo na proces sprave neizogiben dejanski vpliv vsi dogodki, ki so se dogajali tudi v kasnejšem jugoslovanskem času ter tudi v času samostojne Slovenije vse do danes.

3 Čeprav v določenem smislu drži ugotovitev, da velika večina državljanov Slovenije sploh ne čuti potrebe po nečem, kar bi se imenovalo sprava, in ne vedo, s kom naj bi se spravili (Javna razprava 1999, str. 20), pa so ideološke teme, povezane s spravo, vedno znova predmet političnih in drugih konfrontacij, kar tako ali drugače negativno občuti celotna družba in s tem tudi vsi državljani, zato je doseg sprave, ki bi omogočila bolj sodelovalno in posledično nacionalno učinkovitejšo politiko, pretežno tudi v njihovem (objektivnem) interesu.

Nenazadnje seveda na spraven proces neizogibno vplivajo tudi aktualni sedanjí politíčni in drugi dejavniki.

Poleg opisane težave s časovnim okvirom dogodkov, ki *dejansko* vplivajo na proces prizadevanj za dosego sprave, je doseganje sprave izjemno težavno tudi zaradi prepletenosti, soodvisnosti in kompleksnosti dejanj (krivic, nasilja, zločinov ipd.), ki povzročajo potrebo po spravi. Tako so za krivice in zločine v času med in po drugi svetovni vojni, seveda pa tudi v predhodnih obdobjih, odgovorne različne družbene skupine znotraj naroda. Med drugo svetovno vojno predvsem obe glavni ideološko sprti in tudi medsebojno vojskujoči se strani slovenskega naroda, v povojnem času, vse do razpada socialistíčne (komunistíčne) Jugoslavije, pa skoraj izključno zmagovita stran, ki si je prilastila politíčno oblast v slovenski in jugoslovanski družbi.

Proces prizadevanj za narodno spravo je torej kompleksna celota, ki je prepletena s celoto psiholoških dojemanj sedanjih in prihodnjih generacij. Ravno zato je seveda opredelitev sprave kot cilja v kolektivnem (narodnem ali državljanskem) *psihološkem* smislu povsem iluzorna.⁴ Pravno ali politíčno je sicer mogoče z določenimi simbolnimi dejanji razglasiti narodno spravo, toda na psihološki ravni ob tem ni vprašljivo le, ali z njo soglašá vsaj pomembna večina pripadnikov naroda (popolno soglasje je praktíčno nemogoče), temveč je vprašljivo tudi, ali bodo z njo ti isti pripadniki naroda še vedno soglašali tudi v spremenjenih družbenih razmerah (npr. v času kake hude in dlje časa trajajoče politíčno-ideološke zaostritve odnosov med politíčnimi akterji) ter ali bodo nanjo prista(ja)le tudi bodoče generacije.

Narodna sprava kot (statičen) cilj je torej dejansko navidezna, vendar pa psihološko in pravno-politíčno pomembna navezna točka, h kateri je usmerjen spraven proces. Ko je ta točka dosežena in izražena v obliki takšne ali drugačne skupne politíčne deklaracije, se seveda življenje nadaljuje ter narod in državljane vsakodnevno postavlja pred preizkušnjo izkazovanja verodostojnosti dosežene sprave. Sprava se lahko dolgoročno obdrži, torej izkaže za uspešno »doseženo«, lahko pa se tudi že kmalu skrha, kar se zgodi v primeru, ko med različnimi razsežnostmi (dimenzijami) sprave že ob njeni deklaraciji v resnici ni bilo zadostnega ujemanja oziroma skladja, ali pa so se za spravo destruktivne okoliščine znova pojavile kasneje.

Vse to in še marsikaj je treba uvodoma omeniti zato, da glede procesa prizadevanj za narodno spravo nimamo prevelikih oziroma zmotnih pričakovanj. Ta proces namreč z manjšo ali večjo intenzivnostjo poteka že več desetletij,

4 Takšno stališče je podprto tudi z dejstvom, da si ljudje v filozofskih razpravah, četudi spoštujejo stališča drugih, praviloma ne prizadevajo za spravo oziroma poenotenje stališč, pač pa (psihološko) težijo k ohranjanju svojih dotedanjih prepričanj ter posledíčno predvsem k utrjevanju svojih stališč z dodatno argumentacijo (glej Potrč 2013, str. 239–240).

vendar na politični ravni, kljub različnim izjavam, deklaracijam in drugim javnim manifestacijam, še ni privedel do resnične sprave. Še več, slovenski ideološki razkol, ki ima že dolgo zgodovino (glej S. in T. Hribar 2021, 97 in nasl.), se v slovenski družbi na politični ravni v nekaj zadnjih letih celo pogloblja ter zbuja primerjave s slovenskim kulturnim bojem s konca 19. stoletja. To seveda onemogoča dosego zadostnega konsenza o spravi. Ob tem lahko ugotovimo, da so se nekatere posamične ideje o nujnosti dosege slovenske narodne sprave pojavile že ob koncu druge svetovne vojne, začetek pravega diskurza pa se je v Sloveniji kot federalni enoti SFR Jugoslavije začel s postopnim javnim razkrivanjem resnice o povojnih pobojih sredi sedemdesetih let ter se seveda intenziviral v času demokratizacije in državnega osamosvajanja Slovenije v začetku devetdesetih let in kasneje (podrobneje glej Cmrečnjak 2016).

Brez dvoma je vsak demokratični pravni proces, to je takšen, ki temelji na svobodni volji posameznikov, tolerantnem dialogu ter iskreni želji po narodni pomiritvi, družbeno koristen in smiseln. Toda ta proces je zaradi svoje kompleksnosti lahko uspešen le, če hkrati usklajeno poteka in se v zadostni meri uskladi v različnih razsežnostih. Ena teh razsežnosti je tudi pravo, ki sicer ni najpomembnejši vidik pravega procesa in cilja, vendar pa je eden izmed nujnih, to je bistvenih vidikov narodne sprave. Ta mora biti v določeni meri vedno dosežena tudi prek pravne ureditve, ki na ustrezen način omogoča in zapoveduje popravo preteklih krivic ter vzpostavitev vrednot materialno-formalnega koncepta pravne države, ki priznava in zagotavlja dostojanstvo in človekove pravice vsakemu posamezniku. Povedano drugače, tudi če je sprava (pretežno) dosežena na etično-moralni in politično manifestativni ravni, ta sprava ni in ne more biti resnična in trajn(ostn)a, če ni zajeta tudi z vsebino in formo moderne pravne države (vladavine prava).

Večrazsežnost (koncepta) narodne sprave

Kakršnakoli medčloveška oziroma družbena sprava je večrazsežnostni (večdimenzionalni) ideal. V najbolj idealnem smislu bi pomenila popolno pomiritev različnih subjektov glede njihovih medsebojnih poprej konfliktnih razmerij in/ali njihovih različnih vrednostnih in drugih pogledov na pretekla in sedanja družbena razmerja. Ta ideal izhaja predvsem iz človekove intuitivne predstave o možnosti popolne harmonije in miru, pri čemer je seveda v družbeni sferi ta ideal nedosegljiv. Kljub temu ga človek in človeštvo potrebujeta, saj ju napotuje na ideal(izira)no pot k ideal(izira)nemu cilju, ki ga sicer zgolj racionalno ni mogoče doumeti, vendar pa ga je mogoče razumsko-abstraktno vsaj artikulirati in se k njemu usmerjati.

Popolne narodne ali katerekoli sprave v družbeni sferi torej ni in je ne more biti, ker je dualizem in posledično pluralizem mišljenj, občutenj in drugih človeških doživljanj, izražanj in dejanj neizogibni del pojavnega (fenomenalnega) sveta. Kadar se takšen dualizem v zgodovini posameznega naroda skrajno zaostri in izrazi v hujšem konfliktu (državljski vojni, »bratomornem« spopadu, izdaji ipd.) med pripadniki tega istega naroda, to praviloma najprej privede do globoke dolgoročne razklanosti tega naroda, kasneje pa, praviloma ob kakem pomembnem družbenozgodovinskem preobratu, tudi do potrebe po spravi.

V tem prispevku se ne spuščam podrobneje v problematiko definicije (narodne) sprave. S slednjo na splošno razumem svobodno in prostovoljno pomiritev med poprej sprtimi posamezniki in (narodnimi) skupinami, do katere pride, ko je nematerialna in materialna škoda, ki je nastala s povzročeno krivico, psihičnim ali fizičnim nasiljem ali prevaro, popravljena ali kompenzirana na tak način in do takšne mere, da več ne ovira vzpostavitve konstruktivnih oziroma pozitivnih osebnih in družbenih odnosov⁵ (prim. Žalec 2014, 205, 210–211). Kot takšna, to je kot splošna pomiritev (pripadnikov) naroda s samim(mi) sabo, se sprava vedno dogaja v dveh temeljnih razsežnostih, to je v pozunanjeni družbeni ter ponotranjeni osebni razsežnosti. Navzven se izraža politično deklarativno, manifestativno in retorično, navznoter pa na intimni, občutenjski in nenazadnje moralni psihološki ravni, kjer se za pogoj sprave praviloma šteje tudi medsebojno odpuščanje krivic in krivde predstavnikom nasprotnih (prej sovražnih) strani, kar seveda še posebej otežuje dosego sprave (Milton 2007, 308). Ideal sprave je seveda celovita medsebojna pomiritev naroda in vseh njegovih sestavnih delov (posameznikov in skupin) v obeh temeljnih razsežnostih, praktično in pragmatično pa je smiselno zavzeti stališče, da je sprava dosežena, če je do takšne zunanje in notranje pomiritve prišlo vsaj v izrazito pretežni meri.

Poleg zunanje (simbolne, družbeno dogovorne) in notranje (osebne, intimne) razsežnosti sprave je pri spravi treba posebej upoštevati in jo motriti tudi skozi različne normativne razsežnosti. Med različnimi tovrstnimi razsežnostmi ali področji, tj. tistimi, v okviru katerih nastajajo različne družbene norme (zavezujoča načela in pravila), so za spravo ključnega pomena normativne

5 Takšno razumevanje sprave ne postavlja zahteve po popolnem ali pretežnem poenotenju stališč nasprotujočih si posameznikov in družbenih skupin. Takšno poenotenje je po eni strani, kot je bilo že omenjeno, v neskladju z demokracijo, katere sestavni del je tudi mišljenjski pluralizem. Po drugi strani pa je poenotenje, realistično gledano, tudi praktično nedosegljivo med pripadniki bistveno različnih oziroma izključujočih se ideologij, med katerimi pa lahko sprava omogoči predvsem strpno sobivanje in odsotnost zatiranja ene skupine s strani druge (prim. Roermund 2023, str. 8).

razsežnosti politike, prava, morale, etike, običajev in religije. Strnjeno in poenostavljeno povedano se sprava v teh razsežnostih kaže predvsem na naslednje načine: a) v politični razsežnosti je to predvsem širša družbena (etnično-narodna in državno-nacionalna) deklaracija in zaveza o medsebojni pomiritvi poprej sprtih družbenih skupin in posameznikov; b) na pravni ravni se sprava kaže skozi zagotavljanje in priznavanje različnih mehanizmov pravne države, ki utelešajo demokratične vrednote civiliziranega komuniciranja, strpnosti ter medsebojnega spoštovanja posameznikov in družbenih skupin ter omogočajo različne načine poprave ali preseganja preteklih krivic in drugih ravnanj, ki so privedla do konfliktnih delitev oziroma razkola, pri čemer je pravo tudi (ustavna, zakonska itd.) forma, skozi katero se izražajo politični, moralno-etični in drugi vidiki sprave; c) v moralni razsežnosti je sprava notranje (intimno) spoznanje posameznika, da se je po svoji vesti dolžan (npr. s priznanjem krivde, obžalovanjem in opravičilom ter z odpuščanjem drugim) pomiriti z drugim(i) ter s tem pripomoči k dobrim in človečnim medsebojnim odnosom; d) v praktični (normativni in performativni) etični razsežnosti je sprava določitev, spoštovanje in uresničevanje tistega objektiviziranega sklopa skupnih moralno-etičnih imenovalcev oziroma norm, ki vodijo v pomiritev sprtih strani na etični ravni in tako pripomorejo k dobrim in človečnim skupnostnim ali/ in družbenim razmerjem; e) v razsežnosti skupnostnih ali družbenih običajev se kaže sprava v skupnem spoštovanju tistih običajnih norm, ki zavezujejo pripadnike skupnosti ali družbe, da v spornih oziroma konfliktnih zadevah popravijo krivice in si prizadevajo za medsebojno pomiritev; f) v religiozni razsežnosti pa pomeni sprava uresničevanje tistih božjih zakonitosti, dogem ali zapovedi (npr. krščanskih zapovedi o prizadevanju za univerzalno ljubezen, odpuščanje ter popravo krivic in drugih človeško povzročenih neravnovesij), ki vodijo k božjemu in posledično družbenemu miru ter s tem v pomiritev družbenih konfliktov ali razkola.

Vse to so seveda zgolj kratke in poenostavljene ponazoritve, ki pa jih je na tem mestu nujno izpostaviti za razumevanje dejstva, da celovite narodne sprave ni mogoče doseči zgolj skozi eno ali nekaj teh razsežnosti (dimenzij), pač pa mora biti takšna sprava pretežno skupno (integralno) dosežena v vseh teh razsežnostih, kar potem tudi avtomatično pomeni, da je dosežena tako v svoji zunanji kot notranji temeljni dimenziji. Doseganje (dovolj) celovite narodne sprave pri tem še dodatno in pogosto tudi za daljša zgodovinska obdobja otežkoča ali onemogoča dejstvo, da je vsaka izmed navedenih razsežnosti že sama zase kompleksna, ter dejstvo, da je (subjektivno) dojemanje teh posameznih razsežnosti s strani posameznikov in družbenih skupin različno, kar se izraža skozi različna religiozna, moralno-etična in politično-ideološka prepričanja ter skozi različne običajne in pravne ureditve,

s čimer se še povečuje kompleksnost in težavnost procesa doseganja narodne sprave kot takšne.

Pravo ima z večrazsežnostne perspektive le delno in v številnih vidikih predvsem pomožno vlogo pri doseganju in ohranjanju narodne sprave, vendar pa sta ustrezna pravna ureditev in z njo povezana razvita pravna kultura tudi eden temeljnih pogojev za doseg sprave. Narodna sprava mora biti primarno dosežena v moralno-etični, religiozni in politični razsežnosti ter seveda tako navzven kot navznoter, pravo pa je nato tisti normativni mehanizem, ki v skladu s svojimi inherentnimi lastnostmi oziroma zakonitostmi (o tem v nadaljevanju) omogoča ali celo spodbuja pravni proces, pri čemer zagotavlja predvsem predvidljive in zanesljive oblastne in formalne mehanizme za popravilo krivic ter varovanje nekaterih že doseženih pozunanjenih vidikov narodne sprave.

Demokracija in pravna država kot predpostavki narodne sprave

Resnična (dejanska, iskrena) narodna sprava je na širši družbeni ravni mogoča le v demokratični in pravni državi. V ožjih plemenskih, rodovnih, vaških in drugih teritorialnih ali funkcionalnih skupnostih je takšna ali drugačna kolektivna sprava mogoča tudi brez takšnega (modernega demokratičnega in pravnega) systemskega okvira, vendar pa mora biti podprta s takšnimi (pravnimi) običaji in drugimi pravili, ki omogočajo, da do sprave pride na podlagi svobodne in prostovoljne odločitve vseh članov družbene skupine. V nadaljevanju se osredotočam na narodno spravo in na njeno doseganje znotraj državno urejenega družbenega sistema, ki implicira številna soodvisna in kompleksna družbena razmerja, pri čemer je v takšnem okviru demokracija predpostavka za možnost dosege narodne sprave.

Dejstvo je, da zgolj svoboda osebnega filozofskega, religioznega in drugačnega mišljenja in prepričanja (svetovnega nazora) ter svoboda izražanja, javnega nastopanja in druge človekove pravice omogočajo, da posameznik svobodno, predvsem brez strahu in zunanje prisile, oblikuje svoje stališče do narodne sprave, ga izrazi navzven ter stopa v diskurz oziroma dialog z drugimi svobodnimi posamezniki. Takšno svobodo pa v aktualnem svetu omogočata le *liberalno zasnovana demokracija*, seveda z ustreznimi socialnimi in drugimi solidarnostnimi prvinami oziroma korektivi, ter *moderno pravo*, ki se uteleša skozi pravno državo oziroma vladavino prava.

Med lastnostmi modernega prava,⁶ ki še posebej pripomorejo k doseganju in ohranjanju spravnega diskurza in spravne pravne kulture, so vse tiste človekove svoboščine in pravice, ki omogočajo posameznikom svobodno odločanje o stvari, ter pravice in svoboščine, ki omogočajo svoboden dialog oziroma diskurz o stvari v okviru civilne družbe, v razmerju med civilno družbo in državo ter v okviru države same. V slednjem pogledu je predvsem pomembna pravna ureditev demokratičnega delovanja parlamenta kot ljudskega predstavništva ter pravna ureditev neodvisnega in nepristranskega delovanja sodne veje oblasti. Poleg tega je za pravno spodbujanje spravnega procesa pomembno tudi uveljavljanje drugih temeljnih načel pravne države oziroma vladavine prava, kot so npr. načela pravne enakosti, domneve nedolžnosti, poprave krivic, sorazmernosti, določnosti in predvidljivosti pravnih aktov ter nenazadnje pravne varnosti oziroma zaupanja v pravo.

Vse to pomeni, da mora biti v državi uveljavljen *materialno-formalni koncept* pravne države, ki povezuje *materialne (substancne)* prvine modernega prava, kot so npr. omejevanje samovolje oblasti ter zagotavljanje pravičnosti, človekovega dostojanstva, človekovih pravic in nediskriminacije, ter *formalne* prvine modernega prava, ki se kažejo predvsem v organizacijskih, postopkovnih in zunanje-izraznih (obličnostnih) prvinah modernega prava.

Zgodovinsko gledano se je pravno omejevanje državne oblasti ter zagotavljanje materialnih in formalnih prvin koncepta pravne države postopno uveljavljalo skozi razvoj liberalne države, pri čemer se je v Nemčiji na pravni način izrazilo skozi pojem *Rechtsstaat*, v Angliji kot *rule of law* (vladavina prava), v Franciji kot *séparation des pouvoirs* in *l'Etat de droit* ter v Združenih državah Amerike kot *due process of law*. Te zgodovinsko različne pravne tradicije oziroma pristopi h krepitvi vloge prava in sodstva nasproti politični (državni) oblasti so se v okviru liberalnih zahodnih demokracij postopno zblíž(ev)ali, zato danes med evropskim kontinentalnim konceptom in prakso *pravne države* ter angloameriškim konceptom in prakso *vladavine prava* ni več bistvenih razlik. Oba koncepta sta sklop omenjenih materialnih in formalnih prvin, pri čemer je pri pojmu *pravna država* bolj poudarjena (politično-državna) ustavodajna in zakonodajna komponenta ustvarjanja prava prek demokratično izvoljenega ljudskega predstavništva, pri pojmu vladavina prava pa je večji

6 Med te lastnosti sodijo predvsem: a) povezanost z moderno državo; b) priznavanje avtonomije posameznika, tj. človeka kot osnovnega gradnika politično organizirane družbe (človekove pravice in načelo ljudske suverenosti); c) priznavanje civilne družbe in omogočanje njenega svobodnega delovanja; d) racionalizem; e) splošnost; f) abstraktnost; g) formalizem; h) sistematičnost; i) sekularnost (z dopuščanjem svobode veroizpovedi ter delovanja verskih organizacij in skupnosti); j) visoka stopnja strokovne avtonomnosti pravnih poklicev in prava kot takšnega ter k) načelo pravne države (vladavine prava), ki zaokroža in uteleša vse navedene in druge lastnosti modernega prava (podrobneje Cerar 2001, str. 207–236).

poudarek na pomenu neodvisne sodne oblasti ter procesnopравnih pravic in drugih jamstev. Ne glede na različne poudarke lahko danes govorimo o *integralnem pojmu pravne države*, ki skupno in enakovredno zajema prvine obeh konceptov, kar širše pomeni, da so v integralnem pojmu zajete tudi bistvene prvine vseh zgoraj omenjenih pravnih tradicij (podrobneje o pojmu pravne države glej Loughlin 2009; Cerar 2023).

Pravna država (v nadaljevanju s tem izrazom zajemam tudi vladavino prava) je torej lahko le pretežno moderna država, ki uveljavlja politični sistem (pretežno) liberalne demokracije ter uravnoteženo zagotavlja tako materialne kot formalne vidike pravne države. V nedemokratskih državah se materialno-formalni koncept pravne države ne more uveljaviti, kajti pravo je v takšnih državah podrejeno avtoritarni ali totalitarni politiki. Takšna neavtonomnost prava pomeni, da je pravo le podaljšana vsebina in forma avtoritarnega politično-ideološkega diktata, ki ne priznava izvirne avtonomije oziroma svobode posameznikov in ne dopušča svobodne razprave o družbenih vprašanjih. Mnoge nedemokratske države se sicer deklarirajo kot demokratične in pravne države, pri čemer jih glede tega najbolj očitno demantira predvsem dejstvo, da v njih ni pravno zagotovljenega političnega pluralizma in institucij pravno učinkovitega omejevanja politične oblasti, priznavanja človekovih pravic, svobodnega delovanja civilne družbe ter drugih materialnih prvin pravne države.

Narodna sprava v nedemokratskem sistemu ter brez pravne države ni mogoča. V takšni državi je lahko kakršnakoli sprava le diktat avtoritarne oblasti, kar pomeni, da je bodisi politično vsiljena bodisi prisilno omejena, kar je v nasprotju s samim konceptom sprave, ki temelji na svobodni in prostovoljni odločitvi za pomiritev do tedaj sprtih oziroma konfliktnih subjektov. Če je narodna sprava »dosežena« v okviru avtoritarnega ali totalitarnega političnega sistema, je torej zgolj navidezna.

V Sloveniji, ki kot demokratična republika in članica Evropske unije utemeljuje svoj politični obstoj in razvoj na demokratičnih vrednotah, je narodna sprava mogoča in primerna le, kolikor se oblikuje tudi v okviru načel in pravil pravne države, ki jih določajo slovenska ustava in zakoni, kar je seveda mogoče le ob predpostavki, da se spravi sporazum predhodno oblikuje na politični in drugih ključnih ravneh. Še preden pa ugotovimo, v katerih pogledih je pravo relevantno za doseganje družbene sprave, si moramo vsaj strnjeno pogledati nekatera splošna merila pravnosti in temeljne funkcije modernega prava oziroma pravne države, ki nas opozarjajo (tudi) na omejen obseg in domet pravnega urejanja družbenih razmerij.

Sprava in funkcije modernega prava (pravne države)

Funkcije sodobnega modernega prava se kažejo predvsem v zagotavljanju: a) učinkovitega delovanja države (predvsem v pogledih zagotavljanja miru, varnosti in nemotenega delovanja državnih podsistemov); b) različnih oblik družbene pravičnosti, varnosti pravnih subjektov, svobode zasebne lastninske sfere pravnih subjektov ter splošnega varstva človekovih pravic in svoboščin; c) družbene kooperacije (pogodbene, združevalne itd.); d) socialne varnosti posameznikov (institucije socialne države); e) splošne družbene integracije, tj. povezanosti v sistem (prim. Rüthers 1999, 48–58).

Slovenska sprava je v takšnem funkcionalnem kontekstu modernega prava predvsem dejavnik, ki prispeva k družbeni povezanosti oziroma integraciji, vendar seveda pod pogojem, da je v zadostni meri zagotovljena pravičnost glede obravnave preteklih krivic. V tem pogledu je narodna sprava pomemben dejavnik legitimnosti in učinkovitosti prava. Bolj ko sta slovenski narod in posledično slovenska družba notranje spravljena (pomirjena), višjo stopnjo legitimnosti imajo demokratične in pravne institucije, pri čemer državna oblast tudi lažje določa in uveljavlja splošna ali vsaj večinska pravičnostna merila. Ker je celovita slovenska narodna sprava še vedno le zadani cilj in se bo spraven proces verjetno odvijal še kar nekaj časa, lahko v prihodnjih letih še vedno pričakujemo večji obseg zaostrenih politično-ideoloških sporov in razkolov, ki jih seveda dodatno generirajo aktualni politični interesi in osebne lastnosti pomembnejših (vodilnih) političnih akterjev. V takšnem političnem ozračju bo legitimnost aktualne pravne (predvsem zakonske in podzakonske) ureditve, še posebej na politično in drugače interesno občutljivih področjih (npr. politični sistem, gospodarstvo, javna uprava, mediji, socialna država, varnost, obramba ter tudi pravna obravnava nekaterih dogodkov iz polpretekle zgodovine), v večji meri oporekana s strani vsakokratne politične opozicije, sodstvo in organi pregona pa bodo izpostavljeni ostrejšim kritikam, kot bi bili v primeru manj razklane oziroma bolj konsenzualne politike in družbe.

Če v opisanem smislu sprava prispeva k večji legitimnosti in učinkovitosti prava, pa po drugi strani, kot že rečeno, tudi demokratično-legitimno pravo oziroma pravna država prispeva k legitimnosti in učinkovitosti sprave oziroma pravnega procesa. Uveljavljanje koncepta pravne države namreč zagotavlja svoboden in dialoški spraven proces, ki edini omogoča resnično spravo, hkrati pa mnoge institucije pravne države že same po sebi izražajo določeno stopnjo dosežene družbene sprave. Temeljni postulati pravne države so namreč lahko vzpostavljeni le v demokratični družbi, ki je že doseгла zadostno stopnjo

civilizacijskega konsenza o tem, da je za sedanje in prihodnje družbeno sobivanje in sodelovanje nujno vsem in vsakomur nediskriminatorno zagotavljati človekove pravice, pravno varnost, enako obravnavo pred zakoni, možnost do javne politične in pravne kritike ter nenazadnje pravno popravilo krivic.

K zgornjemu strnjenemu opisu temeljnih funkcij modernega prava je treba dodati, da se bodo te funkcije v skladu z značilnostmi in potrebami razvoja družbe v prihodnje spreminjale, kar bo lahko delno vplivalo tudi na sam proces prizadevanja za doseg sprave. Glede na dane in do neke mere predvidljive družbene in druge predpostavke (porast avtoritarnih tendenc v svetu, usihanje moči mednarodnega prava, povečevanje števila vojn in drugih konfliktov, povečevanje materialne neenakosti, usihanje multilateralizma in prevlada multipolarnosti, pospešen tehnološki razvoj in hiperekspONENTNI razvoj t. i. umetne inteligence, podnebne spremembe in onesnaževanje planeta, mednarodni terorizem, masovne migracije itd.) se bo pravo v nekaj prihodnjih desetletjih, vsaj kolikor je to mogoče danes okvirno napovedati, zelo verjetno razvijalo v smereh: a) vedno večje kompleksnosti pravnega sistema in pravnih razmerij; b) povečevanja števila in obsega potencialnih in aktualnih konfliktnih razmerij (nastajale bodo mnoge nove oblike pravnih razmerij in nove oblike sporov); c) nadaljnje digitalne transformacije (informatizacije, avtomatizacije, robotizacije itd.); d) uporabe umetne inteligence pri zakonodajnih, upravnih, sodnih in drugih vrstah pravnega normiranja in odločanja; d) oblikovanja novih pravnih vrednot in področij pravnega urejanja (npr. pravice živali, pravice rastlin, kriptovalute, genetika, arktično pravo, vesoljsko pravo, pravice robotov, pravice in dolžnosti umetne inteligence itd.).

Vse to bo lahko, kljub mnogim začasno koristnim učinkom, med drugim vodilo v (nadaljnjo) depersonalizacijo in dehumanizacijo prava. To pa bi pomenilo slabitev etičnosti prava,⁷ tj. slabitev njegove človeškosti in človečnosti. Najhujša razvojna možnost je v tem pogledu totalitarni politični sistem, v katerem vladajoči voditelj in njegova dominantna politična organizacija za uresničevanje svojih ciljev do skrajnosti izrabita umetno inteligenco in sodobno tehnologijo ter s popolnim nadzorom in obvladovanjem vseh družbenih

7 Jellinekova znana opredelitev prava kot »etičnega minimuma« (Jellinek 1878, str. 42) izraža temeljno naravo človeško in človečno utemeljenega prava, ki se v sodobnem času in demokratičnem okolju izraža predvsem skozi koncept pravne države. Ta izhaja iz predpostavke, da je pravo človeška stvaritev (pozitivnopravna koncepcija prava), ki varuje človekovo dostojanstvo in njegove (etično utemeljene) temeljne pravice. Pri tem je treba seveda v racionalno-analitičnem smislu upoštevati dejstvo, da se ta moralni minimum v pravu oziroma skozi pravo izraža na svojstven, za moralo atipičen način (Perenič 1981, str. 209), zato je navedeno oznako o etičnem oziroma moralnem minimumu smiselno razumeti v pomenu, da mora vladajoča in splošno sprejeta morala vsaj v določenem obsegu pozitivno vrednotiti pravo, če naj bo to družbeno učinkovito (Pavčnik 2020, str. 275).

sfer do neprepoznavnosti zožita prostor človečnosti in človeškosti. V takšni družbi seveda ni in ne more biti niti pravičnosti niti svobode ali avtonomije posameznika ali družbenih skupin, zato je tudi vprašanje sprave v njej povsem irelevantno.

Pravni akterji in človeštvo kot celota smo tako postavljeni pred velike etične izzive na področju prava, seveda pa tudi na vseh drugih družbenih področjih. Temeljno pravno-filozofsko vprašanje je, ali bomo v prihodnje uspeli okrepiti ali vsaj ohraniti dovolj človeškosti in človečnosti v pravu, ali pa bo pravo v kritični meri zanemarilo ti svoji humanistično-etični predpostavki ter postalo instrument takšnih ali drugačnih neetičnih deležnikov in dejavnikov? Kot rečeno, bi morebitna izrazito dehumanizirana ali transhumana prihodnost ne le izničila možnosti za doseg slovenske narodne sprave, temveč bi se v skrajno dehumaniziranim (etično zavržnim ali indiferentnim) scenariju, denimo v pretežno tehnološko-robotizirani in amoralni družbi prihodnosti, vprašanje sprave transformiralo v moralno-etično, politično in pravno irelevantno materijo.

Takšna dehumanizirana ali transhumana družba je za svet in človeštvo, torej tudi za Evropo in Slovenijo, v resnici skrajno vrednostno in razvojno negativna oziroma destruktivna perspektiva, zato lahko samo upamo, da do nje ne bo prišlo, oziroma si prizadevamo preprečiti takšno družbeno transformacijo oziroma degeneracijo, v kateri bi človeške avtentične moralno-etične norme več ne imele pomembnejšega konstitutivnega in funkcionalnega družbenega pomena. V takšni družbi bi bil namreč človek kot takšen, to je kot nepopolno in razvijajoče se bitje, z vsemi danimi in zadanimi vrednostmi in pomanjkljivostmi, ki osmišljajo njegovo individualno in družbeno eksistenco in razvoj, bistveno osiromašen oziroma oropan svoje možnosti (potenciala) za učenje in razvoj v smeri samorealizacije.

Kolikor bo slovenska pravna ureditev tudi v prihodnje temeljila na konceptu modernega prava oziroma pravne države, kar tudi pomeni, da bo v (več kot) zadostni meri in na primeren način upoštevala moralno-etične nastavke pravnega urejanja varstva človekovega dostojanstva in človekovih pravic, bo slovenska sprava ostala etično in pravno relevantna materija. Ker je narodna sprava eden nujnih predpogojev zares zdrave, to je humane, strpne, notranje povezane in nenazadnje splošno razvojno motivirane družbe in nacije, si je treba ob vseh svetovnih turbulencah in izzivih na političnem in pravnem področju še posebej prizadevati za ohranitev in nadaljnji razvoj moderne demokracije in pravne države ter nato v takšnem sistemskem okviru še posebej za dialoško, strpno in etično oblikovanje skupnih pravih imenovalcev med deležniki pravnega procesa.

Sprava in merila pravnosti

Poleg poznavanja temeljnih funkcij modernega prava je za razumevanje le-tega in njegovega pomena za narodno spravo treba razumeti tudi njegova temeljna merila pravnosti. Teh meril je več,⁸ pri čemer je v povezavi z naslovno tematiko smiselno posebej izpostaviti predvsem naslednja:

a) *Konfliktnost*. Pravne norme urejajo tista *družbena* razmerja, ki so *potencialno ali aktualno konfliktna*. Ena izmed bistvenih nalog prava je torej preprečevati ali odpravljati (že nastale) medosebne oziroma družbene konflikte, s čimer se zagotavljajo družbeni mir, pravice pravnih subjektov in pravna varnost. Slednja pomeni zagotovitev predvidljivosti in zanesljivosti prava ter s tem zaupanja v pravo, ki je temeljni kamen pravne države.

Če v demokratični državi ni vsaj zadostne mere notranje povezanosti (kohezivnosti, družbene integracije) in medsebojne pomirjenosti, družba ne more normalno in uspešno delovati, saj zaradi pretirane razklanosti oziroma konfliktnosti ni mogoče zagotoviti miru, varnosti, pravic pravnih subjektov in nenazadnje sodelovalnega potenciala. Pravna država in demokracija v takšni državi ne moreta v resnici (za)živeti, zato je samo vprašanje časa, kdaj si bo katera od močnejših političnih skupin prilastila in uveljavila avtoritarno ali totalitarno oblast. Pretirani družbeni razkol oziroma odsotnost (vsaj) prizadevanja za narodno in nacionalno spravo torej vodi v nedemokratični politični in pravni sistem ter s tem onemogoči tudi možnost, da bi do resnične sprave oziroma družbene pomiritve lahko prišlo.

V tem pogledu je mogoče na splošno ugotoviti, da smo Slovenci od državne osamosvojitve dalje na *pravnem* področju uspeli normativno urediti ter v določeni meri tudi realizirati nekatere temeljne vidike procesa pripoznavanja in odpravljanja krivic iz polpretekle zgodovine ter hkrati zagotoviti takšen ustavnopravni red, ki izraža visoko stopnjo družbenega konsenza glede mnogih temeljnih pravno-političnih vrednot in institucij ter omogoča tudi nadaljnje ukrepe oziroma dejanja v smeri poprave preteklih krivic. S tem smo v Sloveniji na državni ravni v več kot zadostni meri omilili oziroma zamejili tisto moralno, politično in ideološko konfliktnost, ki je sicer še vedno prisotna in se mestoma celo intenzivira, vendar pa ne dosega takšne intenzitete, ki bi vodila v splošno nezaupanje v pravo. Slovenske institucije pravne države so v tem pogledu, kljub številnim praktičnim pomanjkljivostim, eden najstabilnejših in najpomembnejših dejavnikov vzdrževanja družbenega miru in stabilnosti. To

⁸ Gre predvsem za naslednja merila pravnosti: normativnost, učinkovitost, konfliktnost, možnost in nujnost pravnega urejanja, pretežna usmerjenost v zunanje vedenje pravnih subjektov, prisilnost in (državne) sankcije (podrobneje Bohinc, Cerar, Rajgelj 2006, str. 41–50).

pomeni, da smo se Slovenci od državne osamosvojitve dalje skozi pravno razsežnost zavezali k miroljubnemu sožitju, kot ga urejajo in narekujejo ustava, zakoni in drugi pravni akti, kar je dejansko v precejšnji meri tudi pravni izraz medsebojne pomiritve večine državljanov, ki je razkoli in krivice iz preteklosti več ne obremenjujejo v kritični meri, to je v takšni, ki bi grozila s širšimi in resnejšimi (tudi fizičnimi) družbenimi konflikti. Seveda pa je ta pomiritev še relativno krhka, saj je dosežena le na površinski ravni učinkovanja prava (stabilizirajoči učinek prava), medtem ko v psiholoških, političnih in drugih razsežnostih pri mnogih vplivnih posameznikih in nekaterih pomembnih družbenih skupinah še ni pripoznana oziroma dosežena v zadostni meri, zato ostaja celovita narodna sprava v Sloveniji še vedno neuresničen projekt.

b) V zvezi s pravkar povedanim je treba omeniti drugo pomembno merilo moderne pravnosti, to je *usmerjenost prava v zunanje vedenje in ravnanja posameznikov*. Seveda se pravne norme ne nanašajo neposredno le na *ljudi*, pač pa tudi na druge subjekte, to je predvsem tudi na *pravne osebe*, kot so npr. društva, gospodarske družbe, zavodi ali premoženjski skladi, vendar pa se pravne norme v zvezi s pravnimi osebami v določeni meri vedno neposredno ali posredno nanašajo tudi na delovanje ljudi (fizičnih oseb), kolikor ti nastopajo kot nosilci različnih dejavnosti pravnih oseb. Če se tu omejimo zgolj na ljudi kot – neposredne ali posredne – pravne naslovljence, moramo reči, da v pravni državi, ki zagotavlja posameznikom osebne svoboščine in pravice, pravne norme praviloma ne posegajo v njihov notranji (intimni) svet. Tega do neke mere pravo niti ne more neposredno storiti (npr. normativno urejati počutja ali čustev posameznikov), predvsem pa to ni in ne sme biti njegova naloga. Pravne norme lahko tako urejajo predvsem tisto človekovo aktivnost, ki je v družbenih odnosih zaznavna oziroma prepoznavna navzven. Seveda pa mora po drugi strani pravo v določenih primerih že po naravi stvari le poseči tudi v človekov notranji svet, saj lahko le na ta način pravično obravnava pravne subjekte. Tako je npr. treba v primeru spora med pogodbenima strankama ugotavljati tudi njuno resnično pogodbeno *voljo* (ne le tisto, ki izhaja zgolj iz zapisanih pogodbenih določb), pri ugotavljanju kazenske pravne odgovornosti posameznika pa je med drugim treba ugotoviti *krivdo* (npr. naklep za storitev kaznivega dejanja) in stopnjo *prištevnosti*, kar vse so posegi v človekovo psihično sfero.

Kot je bilo omenjeno že pri točki o večrazsežnosti (koncepta) narodne sprave, nam pravkar opisano merilo pravnosti sporoča, da pravo po eni strani že po svoji naravi ne more, po drugi strani pa tudi ne sme urejati tistih vidikov sprave, ki sodijo v človekovo intimno sfero, kamor sodijo npr. človekove emocije ter njegovo moralno, versko, politično ali filozofsko prepričanje oziroma nazor. Ob tem pa je pravo pri urejanju zunanjega vedenja in ravnanja

posameznikov in družbenih skupin zaradi svoje institucionalne podpore in organizirane sankcijske prisile bistveno bolj učinkovito, kot pa so lahko učinkovite pravne ideje in zamisli, ki nastajajo zunaj pravnih okvirov. Zato so seveda tudi ključne politične odločitve, povezane s pravnim procesom, najbolj učinkovite, če so lahko uresničevane preko pravnih norm, ki jih v obliki zakonov in drugih aktov sprejme zakonodajalec ter jih nato pomagajo uresničevati izvršilno-upravni, sodni in drugi državni organi.

c) Naslednja merila pravnosti, ki jih je treba vsaj na kratko omeniti, so *možnost*, *nujnost*, *prisilnost*, *učinkovitost* in *sankcijski vidik pravnega urejanja*. Vsa družbena razmerja, tudi tista, ki so potencialno ali aktualno konfliktna, seveda niso takšne narave, da bi jih morali urejati s pravom. Pravne norme lahko smiselno in učinkovito urejajo le takšno ravnanje in vedenje ljudi, ki ga lahko oblastne institucije v zadostni (relevantni) meri nadzirajo in usmerjajo. S takšno *možnostjo* pravnega urejanja tu ne mislimo le na samoumevno dejstvo, da pravo npr. ne more normativno urejati številnih naravnih pojavov (npr. vremena), pač pa tudi na primere, ko naravni ali družbeni dejavniki ne omogočajo zadostne predvidljivosti oziroma zanesljivosti človeških ravnanj ali razmerij.

V tem pogledu ima seveda tudi pravno urejanje razmerij, ki so del procesa prizadevanja za narodno spravo, svoje imanentne omejitve. Čeprav je določene vidike sprave *mogoče* in tudi *nujno* pravno urejati (npr. popravilo krivic), je to primerno storiti le v tistih pogledih, kjer lahko zagotovimo tudi (pretežno) *učinkovitost* takšnega pravnega urejanja (npr. določitev finančnih odškodnin v primerih, kjer je mogoče identificirati upravičence ter hkrati izpeljati ustrezne pravne postopke in zagotoviti zadostna finančna sredstva). K takšni učinkovitosti seveda vedno pripomore tudi *prisilnost* pravnega urejanja, ki se v primeru nepodrejanja pravu izraža z grožnjo in aktivacijo pravnih sankcij, ki jih organizirano in po ustreznih pravnih postopkih izvajajo pristojni državni organi. Še posebej pri popravilu krivic je pravno učinkovit sankcijski sistem neizogibno potreben, kajti četudi na načelni ravni pretežni del državljanov soglaša z zakonsko popravilo krivic (npr. z denacionalizacijo, rehabilitacijo krivično obsojenih ali odškodninsko obveznostjo do krivično oškodovanih oseb), določen del državljanov in političnih skupin vedno že načelno nasprotuje vsaj nekaterim zakonskim rešitvam. Poleg tega še posebej v konkretnih primerih, ko upravni organi in sodišča z interpretacijo zakonodaje sprejemajo individualne zavezujoče odločitve, nekateri deležniki s temi odločitvami ne soglašajo in je zato v takšnih primerih organizirana sankcijska prisila nujni pogoj za ohranjanje vsaj pretežne učinkovitosti prava.

Ker torej tudi pravo ne more ubežati dejstvu, da popolni družbeni konsenz o nobeni stvari ni mogoč (še posebej tudi ne glede tako kompleksne

materije, kot je narodna sprava), je njegova prisilnost eden od elementov, ki kljub odsotnosti takšnega konsenza zagotavlja pretežno učinkovitost pravnih norm in s tem družbeno kohezijo. Seveda pa vse to ne zadostuje za približevanje tistemu idealu, ki ga predstavlja (pretežno) avtonomno sprejemanje prava. Slednje pomeni, da pravni naslovljenci s pravnimi normami vsebinsko (vrednotno) soglašajo in se zato po njih tudi prostovoljno ravnaajo. Gre za primarno učinkovitost pravnih norm, saj na ta način pravni subjekti upoštevajo primarne zapovedi in prepovedi, vsebovane v pravnih normah, zato ni potrebe po aktivaciji sekundarnih zapovedi in prepovedi, ki jih določa sankcijski del pravnih norm. Takšno primarno učinkovitost prava pa v največji meri zagotavlja pravna ureditev, ki uteleša vrednote, ki jih pravni naslovljenci avtonomno tudi sami podpirajo.

Tu smo zdaj pri *vredno(s)tni naravi prava* kot vsebinsko odločilnem merilu pravnosti, ki ima še poseben pomen za narodno spravo. Pravni red po eni strani varuje najrazličnejše vrednote, ki jih determinirajo posamezna družbena področja (npr. vrednote s področja gospodarstva, sociale, varnosti, zdravstva, kulture ali varstva okolja), po drugi strani pa v družbi vzpostavlja vrednote, ki so v pretežni meri pravno avtonomne in v tem smislu specifične za pravo. Slednje pomeni, da pravo odločilno vpliva na vsebino in formo teh vrednot. Če so npr. mir, socialna varnost ali svoboda posameznika pretežno neavtonomne (nespecifične) pravne vrednote, saj se v pretežni meri oblikujejo v ne-pravnih sferah (npr. v okviru etike ali politike), sodita po drugi strani pretežno v sfero prava predvsem vrednoti, kot sta *pravičnost* in *pravna varnost* (predvidljivost in zanesljivost prava). To ne pomeni, da ti specifični pravni vrednoti – če se zadržimo zgolj pri njiju – nimata tudi svojih etičnih, političnih in drugačnih prvin oziroma materialnih izhodišč, toda njun temeljni domicil je v pravu, ki ti vrednoti najbolj določno definira ter ju v iskanju njunega medsebojnega ravnovesja (sorazmernosti) uveljavlja skozi svojo celotno zgradbo. Pravičnost je v tem pogledu predvsem merilo določanja sorazmerne ali drugačne enake obravnave pravnih subjektov, njihovih upravičenj in nena zadnje pravnih dobrin, pravna varnost pa je predvsem formalna zagotovitev določnosti, predvidljivosti in zanesljivosti uresničevanja pravnih norm.

Ti dve specifični pravni vrednoti imata ključni pomen tudi pri urejanju vprašanj v zvezi z narodno spravo. Po formalni plati je namreč za pravno popravilo krivic bistvenega pomena, da je na pravni ravni urejena transparentno, določno in razumljivo ter da zakonski, upravni, pravosodni in drugi pravni mehanizmi zagotavljajo predvidljivost in zanesljivost njene izvedbe. Kot rečeno, na ta način uresničevanje vrednote pravne varnosti zagotavlja potrebno zaupanje v pravni red, torej tudi v učinkovitost pravnega uresničevanja pravnega procesa. Po materialni plati pa je seveda bistvenega pomena, da

je poprava krivic urejena vsebinsko (in ne le formalno, npr. procesno) pravično. Pri vprašanju pravičnosti pa se seveda odpira mnogo več vprašanj kot pri vprašanju pravne varnosti, ki je kot formalno vrednostno merilo lažje opredeljivo. Načelo pravičnosti ima namreč različne izpeljave ter je zaradi svoje vrednotne narave v precejšnji meri odvisno od subjektivne volje in razumevanja pravodajalca (npr. zakonodajalca), razlagalca splošnih pravnih aktov (npr. sodnika) in pravnih naslovljencev. Zato je pomembno, da se pravičnost kot izraz materialno-formalnega koncepta pravne države opredeljuje skozi pluralen, strpen in vključujoč demokratični dialog oziroma diskurz, kajti le tako se lahko pravičnost oziroma ustrezne vrste pravičnosti politično-pravno formirajo ob zadostnem upoštevanju raznolikosti vrednotnih pogledov v družbi. Povsem drugače v avtoritarnem ali totalitarnem sistemu (ob)velja vedno le tista pravičnost, ki jo opredeli in družbi vsili politična oblast, pri čemer odsotnost avtonomnega omejevalnega in nadzornega vpliva prava na politiko oblastnikom tudi omogoča, da načelo pravičnosti povsem arbitrarno prilagajajo vsakokratnim trenutnim oblastnim interesom ter na ta način slabijo tudi načelo predvidljivosti prava oziroma pravne varnosti.

Ker v tem prispevku ni mogoče predstaviti širše analize in natančnejšega vpogleda v raznolikost načel(a) pravičnosti, je tu smiselno le opozoriti, da se pravičnost v okviru spravnega procesa oziroma poprave krivic uveljavlja v različnih izpeljavah. Na najsplošnejši (npr. državni in tudi mednarodnopravni) družbeni ravni sta za doseganje narodne sprave pomembni *tranzicijska* in *reparacijska pravičnost*, pri javnopravnem opredeljevanju odgovornosti posameznikov in družbenih skupin za povzročene krivice ima ključni pomen *distributivna pravičnost*, na kazenskopravnem področju sta aktualni predvsem *retributivna* in *restorativna pravičnost*, na odškodninskem (civilnopravnem) področju sta ključni *restitutivna* in *komutativna pravičnost*, na socialnem in delovnopravnem področju je treba upoštevati *socialno* in *delovno pravičnost*, v posebnih primerih, ki terjajo izjemno obravnavo, je pomembna uporaba načela *konkretne pravičnosti* (lat. *equitas*, angl. *equity, fairness*) itd.

Ker bi, kot rečeno, obravnava različnih vrst pravičnosti v okviru določanja in izvajanja procesa poprave krivic daleč preseгла namen tega prispevka, je v zvezi s tem smiselno le na splošno ugotoviti, da je narodna sprava na pravni ravni zagotovljena takrat, kadar izrazito pretežni del aktivnih deležnikov tega procesa (državna oblast, lokalne oblasti, politične stranke, civilnodružbena združenja, javnomnenjski voditelji, posamezniki, ki si aktivno prizadevajo za spravo itd.) soglaša, da ustava, zakoni, podzakonski in drugi pravni akti dovolj pravično urejajo popravo krivic ter postopkovne, organizacijske in druge formalne pravne okvire, ki se nanašajo na spravne vidike.

Pomembnejši vidiki pravne razsežnosti slovenske narodne sprave

Upošteva večrazsežnost prizadevanj za doseg narodne sprave v Sloveniji je mogoče ugotoviti, da so z vidika *današnje* (vendar zgolj današnje) časovne perspektive *pravni* okviri in pogoji za njeno *prihodnjo* realizacijo zadostni in pretežno ustrezni – seveda upošteva tudi možnost določenih dopolnitev obstoječe pravne ureditve. To nikakor ne pomeni, da je bilo doslej na pravnem področju storjeno dovolj v smeri poprave krivic in nekaterih drugih vidikov, ki spodbujajo doseganje sprave. Zlasti v prvih letih po ustanovitvi suverene slovenske države bi bilo v smeri poprave krivic ter ugotovitve odgovornosti posameznikov za povzročitev teh krivic treba narediti več, kot je bilo storjeno. Toda v samostojni Sloveniji sprejeti in uveljavljeni zakonski in drugi pravni akti, ki so *do danes* postopno urejali ta področja, so v *pravnem* pogledu le omogočili urejanje večine tistih odprtih vprašanj, ki so povezana (tudi) s prizadevanjem za doseg sprave.⁹

Nepravočasnost sprejema nekaterih zakonov in drugih pravnih aktov ter mestoma njihova vsebinska nezadostnost ali neustreznost, nenazadnje pa tudi njihovo prepočasno izvajanje (npr. zakona o denacionalizaciji ali zakona o popravi krivic) so bili dejavniki, ki so onemogočali, da bi lahko pravna ureditev že v devetdesetih letih v pomembnejši meri pripomogla k spravnemu procesu. Vsi ti zaviralni dejavniki so imeli izvor pretežno v *politični* nezmožnosti dosege zadostnega soglasja za hitrejše in učinkovitejše pravno urejanje poprave krivic ter drugih vprašanj, povezanih s spravo. Ob tem se v zadnjih letih zaradi vedno večje ideološke razklanosti v slovenskem političnem prostoru in posledično tudi širše v družbi sprejemajo politična stališča in tudi nekatere pravne odločitve, ki še povečujejo ta nesoglasja in povzročajo družbeni razkol. V tem pogledu gre še posebej pri stališčih parlamentarnih strank in (koalicijskih) vlad večkrat za očitno politično instrumentalizacijo njihovih partikularnih in seveda medsebojno bistveno različnih pogledov na našo polpreteklo zgodovino, npr. v stališčih ali formalnih aktih, ki izražajo odnos do »komunizma«, slovenske osamosvojitve, spominskih obeležij ali urejanja dostojnega pokopa vseh žrtev povojnih pobojev. Vse to je v precejšnji meri tudi izraz (pre)nizke politične kulture, saj na ta način politične elite v prizadevanju za politično podporo med volivci namenoma zaostčujejo ideološka nasprotja ter s tem dodatno otežujejo že tako ali tako zahtevno doseganje narodne sprave.

⁹ Tudi v okviru kritičnih pogledov do dosedanjega procesa doseganja narodne sprave je priznано, da so bili določeni (»manjši«) koraki v tej smeri narejeni prav na pravnem področju, predvsem na področju zakonodaje (glej npr. Kleindienst, Tomšič 2021, str. 213).

Temeljni pravni vidik narodne sprave uteleša Ustava Republike Slovenije (v nadaljevanju: Ustava). Ustava je najčvrstejši akt (v smeri doseganja) slovenske sprave. S sprejemom Ustave so se politične stranke različnih ideoloških usmeritev demokratično (svobodno) z absolutno dvotretjinsko parlamentarno večino skupno opredelile za suvereno, demokratično, pravno in socialno državo Slovenijo kot naš skupen prostor družbenega sobivanja. To je bil politično-pravni akt delne, a zelo pomembne notranje pomiritve slovenske nacije, ki se je izrazil skozi skupno opredelitev državnega političnega sistema (ustavna in parlamentarna republika), človekovih pravic, urejanja lokalne samouprave in nekaterih drugih temeljnih vidikov bodočega skupnega življenja.

Slovenska Ustava je (bila že v času sprejetja) moderna ustava, ki vsakomur nediskriminatorno zagotavlja človekove pravice in temeljne svoboščine ter temelji na konceptu moderne demokracije ter pravne in socialne države. Ustava v ničemer ne onemogoča pravnega urejanja poprave krivic iz naše polpretekle zgodovine, pri čemer vsebuje nekatere izrecne določbe, ki so podlaga (tudi) za popravo teh krivic (tako npr. 30. člen Ustave določa pravico do rehabilitacije in odškodnine za vsakogar, ki je bil po krivem obsojen za kaznivo dejanje in v drugih utemeljenih primerih, pri čemer napeljuje tudi na zakonsko ureditev drugih pravic, ki izhajajo iz takšnih primerov).

Tu je treba omeniti, da sta zametek pravnega vidika pravnega procesa še pred sprejemom Ustave predstavljala Zakon o volitvah v Skupščino Socialistične Republike Slovenije leta 1990 (Ur. l. RS, št. 42/1989, z dne 29. 12. 1989) in Temeljna ustavna listina o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije, ki je bila sprejeta 25. 6. 1991 (Ur. l. RS, št. 1-4/1991-I). Temeljna ustavna listina že v svoji preambuli vsebuje ugotovitev, da SFR Jugoslavija ne deluje kot pravno urejena država in se v njej hudo kršijo človekove pravice, pri čemer nato besedilo III. in IV. razdelka listine zagotavlja nediskriminatorno varstvo človekovih pravic vsem osebam na ozemlju novoustanovljene države Republike Slovenije. To je (bil) izraz takratnega nacionalnega konsenza o krivičnosti prejšnjega režima ter o sporazumnem prehodu v pravno državo, ki zagotavlja človekove pravice (prim. Kleindienst, Tomšič 2021, 212). Navedeni zakon o volitvah pa je že približno leto in pol pred tem omogočil prve svobodne, neposredne in tajne volitve v najvišji slovenski predstavniški organ, ki so v slovenskem političnem prostoru omogočile resnični politični (strankarski) pluralizem. Tako pluralno izvoljena skupščina je nato približno leto kasneje z absolutno dvotretjinsko večino sprejela navedeno ustavno listino, s katero je bila ustanovljena samostojna in neodvisna Republika Slovenija. Ker je bilo za uspešen proces osamosvojitve in demokratizacije Slovenije treba doseči dovolj visoko stopnjo soglasja med prebivalci Slovenije, še posebej med tistimi, ki so bili v času druge svetovne vojne na sprtih straneh (Škerlep 2009,

str. 843), lahko ugotovimo, da so bili na pravnem področju predvsem ti trije pravni akti¹⁰ temeljni izraz takšnega soglasja.

Ustava kot najvišji *pravni* akt suverene države ima tudi vrhovni *politični* pomen in naravo, saj je njena vsebina odraz konsenza in odločitve parlamentarnih političnih strank oziroma poslancev kot političnih predstavnikov ljudstva. Toda od trenutka sprejema in uveljavitve dalje ostaja Ustava vrhovni pravni akt in je kot takšne pravno ni dopustno ignorirati ali kršiti, njena sprememba pa je mogoča le v skladu z zahtevnim ustavnorevidijskim postopkom. V tem smislu je torej Ustava, kot je bilo navedeno zgoraj, najčvrstejši akt v spravnem procesu, saj deloma že pravno uteleša slovensko spravo, hkrati pa omogoča zakonsko in drugo pravno urejanje pravnega procesa v smeri poprave krivic in drugih prvin. Nobena politična, civilnodružbena, individualna ali drugačna ideja ali izjava o spravi – in takšnih idej in izjav, ki so pozivale k popravi krivic in spravi, je bilo doslej že relativno veliko¹¹ – nima takšne moči oziroma učinkov, kot jih imajo legitimno sprejete in pravno zavezujoče določbe Ustave. Takšne izjave tudi niso pravno formalizirane in pogosto izražajo le partikularne poglede na spravo. Poleg tega se lahko, v nasprotju z ustavnimi, zakonskimi in drugimi pravnimi normami, stališča političnih strank in drugih nosilcev različnih pravnih izjav poljubno spreminjajo in interpretirajo. Ustava torej v opisanem pomenu pooseblja temeljno oziroma izhodiščno pravno razsežnost slovenske narodne sprave ter ponuja formalni okvir in možnost za dosego te sprave tudi na zakonski in podzakonski ravni ter v politični,

10 Za proces osamosvajanja je imel npr. pomembno vlogo tudi Zakon o plebiscitu o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije (ZPSN, Ur. L. RS, št. 44/1990), ki pa je imel predvsem organizacijski pomen za izvedbo in ugotavljanje izida plebiscita, ne pa tudi konstitutivnega pomena v smislu vzpostavljanja institucij suverene ter demokratične in pravne države.

11 Med takšne izjave sodijo npr.: razglas Narodnega odbora (z dne 1. 5. 1945), spomenica duhovščine ljubljanske škofije o lojalnosti novi oblasti (11. 7. 1945), različne ideje o spravi, ki so jih zapisali oziroma publicirali nekateri predstavniki poveljne emigracije (npr. Ciril Žebot), poveljni intervjuji in zapisi Edvarda Kocbeka, pridiga nadškofa Jožeta Pogačnika (7. 4. 1977), zapisi Spomenke Hribar o nujnosti sprave (že v osemdesetih letih prejšnjega stoletja in nato v samostojni državi), Izjava Predsedstva SR Slovenije o narodni in državljanski umiritvi (5. 3. 1990), izjava Slovenskih krščanskih demokratov o narodni spravi (14. 3. 1990), izjava društva Združeni ob lipi sprave (15. 6. 1990), govor predsednika Predsedstva SR Slovenije Milana Kučana na spravi slovesnosti v Kočevskem rogu (8. 7. 1990), različne ideje o spravi, predstavljene na otvoritvenem zasedanju Svetovnega slovenskega kongresa (27. in 28. 7. 1990), poziv k odstranitvi ovir za spravo v okviru Izjave Nove Slovenske zaveze o nalogah države pri prehodu iz totalitarizma v demokracijo (september 1993), izjava Slovenske škofovske konference ob 50. obletnici konca druge svetovne vojne z naslovom Služiti resnici, pravici in spravi (19. 4. 1995), različne izjave o spravi, sprejete s strani parlamentarnih strank v letih 1997 in 1998 in izjava Vlade Republike Slovenije ob celovitem načrtu ureditve grobišč množičnih pobojev (22. 11. 2001) (podrobneje glej npr. Cmrečnjak 2016, 384–414; širše o spravnem diskurzu ter različnih tematikah v zvezi s slovensko spravo glej S. in T. Hribar 2021).

moralno-etični in drugih razsežnostih. Seveda niti Ustava niti zakonodaja in drugi pravni akti niso dovolj za spravo v njenem celovitem pomenu. Kljub svoji pomembnosti v institucionalnem in družbeno organizacijskem smislu je zato pravna ureditev poprave krivic ter drugih vsebin, ki omogočajo, olajšujejo ali spodbujajo dosego sprave, nezadostna, če je ne spremlja in podpira tudi uspešno pravno prizadevanje na političnem, moralno-etičnem, verskem in drugih področjih.

Ustava je bila že v devetdesetih letih dopolnjena z več zakoni, ki so bili pomembni za omogočanje pravnega procesa – bodisi tako, da so na podlagi strokovnih (predvsem zgodovinskih) študij omogočali različne evidence oziroma pridobivanje relevantnih podatkov iz preteklosti in na njihovi podlagi izvedbo potrebnih postopkov, bodisi tako, da so omogočali ali nalagali popravilo različnih krivic iz obdobja med in po drugi svetovni vojni. V nadaljevanju so omenjeni nekateri v tem pogledu pomembnejši zakoni, pri čemer je treba opozoriti, da vseh tovrstno pomembnih splošnih pravnih aktov, njihovih vsebin ter analize njihove učinkovitosti seveda na tem mestu ni mogoče predstaviti. To seveda tudi ni namen tega prispevka, ki se osredotoča predvsem na splošno predstavitev vloge, ki jo ima (lahko) pravo v procesu doseganja narodne sprave. Prav tako je treba opozoriti, da je zakonodaja lahko učinkovita le, če se njeno izvrševanje ne politizira, pač pa prepušča strokovno sprejetim in zakonitim odločitvam pristojnih državnih organov, pri čemer je še posebnega pomena, da v primerih sodnega odločanja o vprašanih popravah krivic in drugih pravnih vprašanih, povezanih s pravo, odločajo neodvisna, neideološka, nepristranska in strokovno čim bolj usposobljena sodišča in sodniki.

Že leta 1991 je bil sprejet *Zakon o denacionalizaciji* (ZDen, Ur. l. RS, št. 27/1991), ki ureja popravilo krivičnih posegov v premoženje nekdanjih lastnikov, ki so bili v času jugoslovanskega in slovenskega poveljnega komunizma izvršeni na podlagi predpisov o agrarni reformi, nacionalizaciji, zaplembah in drugih prisilnih ukrepih. Zakon načelno predvideva, da se podržavljeno premoženje vrne nekdanjim lastnikom oziroma njihovim dedičem v naravi, če to ni mogoče, pa se upravičencem na ustrezen način izplača odškodnina.

Spremembe *Zakona o matičnih knjigah* (ZMK), ki so stopile v veljavo 27. 5. 1995 (Ur. l. RS, 28/1995), so omogočile poenostavljen proces ugotavljanja smrti v upravnem postopku. Pred spremembo zakona je bilo namreč mogoče smrt žrtve poveljnih pobojev vpisati v matične knjige le na podlagi izvedenega sodnega postopka, novela zakona pa je omogočila, da se lahko takšna smrt vpiše že na predlog sorodnikov umrle osebe, svojcev po svaštvu in državnega tožilca. Možnost takšnega poenostavljenega postopka je ohranil tudi *Zakon o matičnem registru*, ki je leta 2003 (Ur. l. RS, 37/2003) nadomestil *Zakon o matičnih knjigah*.

Leta 1996 je bil sprejet *Zakon o popravi krivic* (ZPKri) (Ur. l. RS, 59/1996), ki ureja pravico do povrnitve škode ter pravice iz pokojninskega in invalidskega zavarovanja bivšim političnim zapornikom in svojcem po vojni pobitih oseb, postopek za uveljavljanje teh pravic ter organe, ki odločajo o teh pravicah. Določa tudi posebne pogoje in postopek za spremembo pravnomočne kazenske obsodbe.

Leta 2009 je Državni zbor sprejel spremembo *Zakona o žrtvah vojnega nasilja*, ki je bil prvotno sprejet že leta 1995 (ZZVN, Ur. l. RS, št. 63/1995), pri čemer je novela zakona uvedla priznavanje statusa žrtve vojnega nasilja tudi državljanom Republike Slovenije, ki so bili kot civilne osebe izpostavljeni nasilnim dejanjem ali prisilnim ukrepom Narodnoosvobodilne vojske in Partizanskih odredov Jugoslavije ter enot zaveznikov protifašistične oziroma protinacistične koalicije. Do tega statusa so po tem zakonu upravičeni tudi otroci tako umrlih, ubitih ali pogrešanih staršev ter begunci, ki so v času vojne morali zaradi teh ukrepov zapustiti svoje domove. V skladu z zakonom se takšen status žrtve prizna le tistim neposredno prizadetim osebam, ki niso prostovoljno ali poklicno sodelovale z agresorjem.

Na tem mestu velja omeniti, da je Vlada Republike Slovenije 25. aprila 2008 s pravnim aktom (sklepom) za preučevanje kršitev temeljnih človekovih pravic in svoboščin, ki so jih povzročili totalitarni režimi na Slovenskem v 20. stoletju, ter za omogočanje osnove za popravo krivic ter s tem ustvarjanje možnosti za skladen civilizacijski in kulturni razvoj Slovenije ustanovila javni zavod Študijski center za narodno spravo. Med nalogami zavoda je bilo v sklepu opredeljeno tudi zagotavljanje pravne pomoči in svetovanje Komisiji Vlade za izvajanje zakona o popravi krivic pri reševanju in vodenju nalog.

Prav tako velja v povezavi z navedeno zakonodajo omeniti, da je bila leta 1990 ustanovljena Komisija za reševanje vprašanj, povezanih z namembnostjo in ureditvijo grobišč v Kočevskem rogu. Ker takrat še ni bilo zakonsko urejeno evidentiranje prikritih grobišč, komisija dlje časa ni mogla učinkovito delovati. Komisija se je kasneje tudi dvakrat preimenovala (njeno sedanje ime je bilo določeno leta 2001 kot Komisija Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč), v času njenega delovanja pa je prišlo tudi do odkritij novih grobišč. Šele 19. marca 2003 je bil nato le sprejet *Zakon o vojnih grobiščih* (ZVG, Ur. l. RS, 65/2003), ki ureja varstvo vojaških grobišč ter grobišč žrtev vojne in povojnih dogodkov na ozemlju Republike Slovenije. V skladu z zakonom je bilo varstvo teh grobišč (evidentiranje, upravljanje in urejanje) preneseno v pristojnost države, pri čemer je to varstvo zagotavljalo pristojno ministrstvo, financiralo pa se je iz državnega proračuna. Zaradi nezadostnosti ukrepov države na področju prekopov in nekaterih drugih vidikov, povezanih z navedenimi grobišči, je bil 9. julija 2015 sprejet *Zakon o prikritih vojnih grobiščih in*

pokopu žrtev (ZPVGŽ, Ur. l. RS, 55/2015), ki je na novo opredelil nekatere pristojnosti in pogoje za delo omenjene vladne komisije za reševanje vprašanj prikritih grobišč, postopek odkrivanja, evidentiranja, potrjevanja, začasnega obeleževanja in zavarovanja prikritih grobišč, njihovega vpisovanja v register ter identifikacijo posmrtnih žrtev in njihov dostojen pokop.

V letu 2009 je bil s spremembo *Zakona o vojnih grobiščih* (ZVG-A, Ur. l. RS, 72/2009) na novo opredeljen posvetilni napis za povojna grobišča, ki se zdaj glasi: »Žrtve vojne in revolucionarnega nasilja, Republika Slovenija.« Določeno je bilo tudi, da se v glavnem mestu Slovenije postavi spomenik vsem žrtvam vojn in z vojnami povezanim žrtvam na območju Republike Slovenije s posvetilnim napisom: »Domovina je ena, nam vsem dodeljena in eno življenje in ena smrt – Župančič.« Ta spomenik je bil postavljen na Kongresnem trgu v Ljubljani 23. junija 2015.

Navedeni zakoni in podzakonski pravni akti, ki so doslej omogočali njihovo uresničevanje, so ob upoštevanju ustavnih načel pravne države vsekakor postavili temeljne okvire za popravilo krivic. Kljub (pre)počasnemu izvajanju nekaterih zakonskih določb (npr. v mnogih postopkih denacionalizacije in pri nekaterih drugih načinih poprave krivic) ter zakasnelem sprejemanju in prepočasnem uveljavljanju ali celo neuveljavljanju nekaterih zakonskih rešitev (npr. glede urejanja zgoraj navedenih grobišč in dostojnega pokopa žrtev) lahko danes na splošno ugotovimo, da v zakonodaji, ki ureja popravilo krivic, ni več tolikšnih vrzeli ali drugačnih pomanjkljivosti, da bi lahko govorili o njeni širši nezadostnosti. Seveda pa so bila in bodo mnenja o zakonskih rešitvah med državljani in političnimi skupinami vedno različna. Dejstvo je, da so bila pričakovanja t. i. protikomunistične politične strani, ki je bila v času slovenskega in jugoslovanskega real-socializma (komunizma) zatirana oziroma deprivilegirana, večja od tega, kar je bilo v samostojni Sloveniji realizirano v obliki zakonodaje. Tako so se npr. v javnih razpravah v devetdesetih letih pojavljali tudi pozivi k sprejetju zakonov, ki bi protikomunistično stran povsem izenačili s partizansko stranjo, pri čemer naj bi se protikomunistični strani z vrsto ločenih zakonov podelila moralna, pravna in politična satisfakcija (Javna razprava 1999, 26) – kot je splošno znano, je tudi in predvsem na tej točki politično-ideološki razkol v Sloveniji še vedno izrazit, pri čemer se v določenih vidikih (npr. glede (ne)izenačevanja komunizma s fašizmom in nacizmom) celo pogloblja. Poleg tega so bile še posebej v času osamosvajanja in neposredno po osamosvojitvi Slovenije žive tudi razprave o uvedbi t. i. lustracije,¹² ki

12 V antiki je ta izraz, ki izvira iz latinske besede *lustratio* (očiščevanje z žrtvovanjem) označeval postopek, s katerim se je skupnost očistila onesnaženja z obrednim žrtvovanjem živali oziroma z odstranitvijo živali ali ljudi, ki naj bi nečistost absorbirali, iz mest. V sodobnem pomenu se v navezavi na komunistični totalitarni politični sistem izraz lustracija uporablja predvsem

naj bi pomembno prispevala k demokratizaciji družbe ter njenemu (o)čiščenju od krivic in drugih značilnosti nekdanjega totalitarnega komunističnega (real-socialističnega) političnega sistema, pri čemer se mestoma takšne razprave pojavljajo v javnosti tudi danes. Na tem mestu se nima smisla spuščati v hipotetično razpravo o tem, kakšni bi bili v kontekstu slovenske postkomunistične družbe učinki splošne oziroma širše lustracije. Vsekakor pa se je treba v luči pravnega diskurza zavedati, da kljub večinskemu političnemu in verjetno tudi širšemu družbenemu prepričanju, da bi lustracija prinesla več negativnih kot pozitivnih učinkov, mnogi pomembni politični in družbeni akterji še danes menijo nasprotno.

Ker se lustracija v sodobnem času v pomembni meri izraža tudi prek zakonodaje oziroma pravnih mehanizmov,¹³ se je tudi po osamosvojitvi pojavila zahteva za tovrstno zakonsko ureditev. Čeprav nato v samostojni Sloveniji ni prišlo do splošne oziroma širše zakonske ureditve lustracije, je treba omeniti, da je do zakonske ureditve posameznega vidika lustracije prišlo vsaj v enem primeru. Potem ko leta 1992 v zakonodajnem postopku ni bil sprejet predlog t. i. udbovskega amandmaja k predlogu zakona o volitvah v Državni zbor¹⁴ ter nato leta 1994 prav tako ni bil sprejet amandma k predlogu zakona o državnem tožilstvu, ki je vseboval lustracijske prvine v zvezi z imenovanjem državnih tožilcev,¹⁵ velja kot primer takšnega posameznega vidika lustracije

kot oznaka za očišče(va)nje družbe oziroma odpravo njene »onesnaženosti« s tem sistemom, pri čemer to očiščevanje poteka po eni strani na psihološko-moralnem področju (katarzični učinek lustracije), pa drugi strani pa na institucionalnem področju, kjer se nekdanjim oblastnikom in njihovim pomembnejšim sodelavcem iz časa komunizma, ki so sodelovali pri kršitvah človekovih pravic in svoboščin, za določen čas ali stalno prepove nadaljnje delovanje v javnem življenju (diskvalifikacijski učinek lustracije) (podrobneje Zidar 1996, str. 9–14).

- 13 V procesu demokratizacije so v devetdesetih letih prejšnjega stoletja lustracijske zakone sprejele tri postsocialistične (postkomunistične) države, in sicer nekdanja Češkoslovaška (Češka Republika in Slovaška Republika), Bolgarija in Madžarska, pri čemer se je bolgarski zakon nanašal le na ozko področje izobraževanja in znanstvenega raziskovanja (podrobneje Zidar 1996, str. 134 in nasl.).
- 14 Po tem predlogu z dne 28. 7. 1992 bi moral vsak kandidat za poslanca predložiti pisno izjavo o tem, ali in kdaj je v času do volitev spomladi 1990 kot agent ali redni ali občasni sodelavec sodeloval s Službo državne varnosti ter katero drugo, tudi tujo obveščevalno službo. Predlog je predvideval, da naj bi takšna zakonska ureditev veljala le za prve volitve v Državni zbor. Čeprav je za sprejem tega predloga v takratni 240-članski Skupščini Republike Slovenije glasovala večina poslancev (119 za, 59 proti, 45 vzdržanih), zaradi ustavne zahteve po kvalificirani absolutni večini pri sprejemanju določb volilnega zakona navedeni amandma ni bil sprejet.
- 15 Po tem predlogu, ki je bil amandmajsko že vključen v peti odstavek 15. člena predloga zakona o državnem tožilstvu v tretji zakonodajni obravnavi, naj bi osebe, ki so sodile ali odločale v preiskovalnih in sodnih postopkih, v katerih so bile s sodbo kršene temeljne človekove pravice in svoboščine, po izteku svojega mandata ne izpolnjevale pogojev za imenovanje na položaj državnega tožilca. Ta predlog določbe je bil dejansko tožilskemu zakonu prilagojen

omeniti določbo tretjega odstavka 8. člena *Zakona o sodniški službi*, ki ga je Državni zbor sprejel 30. marca 1994 (ZSS, Ur. l. RS, 19/1991). Ta določba je določila, da sodniki, »ki so sodili ali odločali v preiskovalnih in sodnih postopkih, v katerih so bile s sodbo kršene temeljne človekove pravice in svoboščine, po izteku mandata ne izpolnjujejo pogojev za izvolitev v sodniško funkcijo«. Še istega leta je bila ta določba predmet ustavne presoje Ustavnega sodišča Republike Slovenije, ki je ugotovilo, da navedena določba ni v neskladju z Ustavo,¹⁶ pri čemer je bila ta odločitev pospremljena z več ločenimi mnenji ustavnih sodnikov, za katera je mogoče reči, da v precejšnji meri odražajo – seveda v okviru ustavnopravne argumentacije – tudi različne poglede na lustracijo v (slovenski) družbi.

Iz navedenega je razvidno, da institut lustracije v Sloveniji ni bil uveljavljen v področnih zakonskih ureditvah (z zgoraj navedeno izjemo 8. člena *Zakona o sodniški službi*) in seveda tudi ne v obliki celovitega lustracijskega zakona. Takšna *pravna* situacija je bila posledica razmerja političnih sil v parlamentu, kajti strinjati se je mogoče z oceno, da bi v primeru, če bi v Državnem zboru v devetdesetih letih prejšnjega stoletja prevladale desno usmerjene stranke, prišlo vsaj do sprejema več posamičnih področnih zakonskih določb, ki bi vsebovale prvine lustracije (Zidar 1996, 199). Težje pa je seveda odgovoriti na vprašanje, ali bi bil v takem primeru sprejet tudi celovit lustracijski zakon.

Na tem mestu je zdaj smiselno opozoriti na dve zadevi. Prvič, pravna ureditev kljub precejšnji avtonomnosti pravne stroke (npr. sodstva, državnega tožilstva, odvetništva, pravnih fakultet, parlamentarnih in vladnih pravnih služb), ki je značilna za pravno državo, na področjih, ki so za politiko posebnega pomena, še vedno v veliki ali pretežni meri odraža politična stališča (aktualne) oblasti. To je še posebej značilno za zakonodajno raven urejanja družbenih vprašanj, kjer politika dokončno odloča o vsebini zakonov, pri čemer je še posebej pri politično občutljivih temah moč politike večja od moči pravnih argumentov, seveda z izjemo neustavnih zakonskih rešitev, ki jih lahko razveljavi Ustavno sodišče. Zakonska ureditev, ki ureja popravilo krivic ter ima pomen za doseganje sprave, je tako zaradi svoje politične občutljivosti praviloma v bistvenih zadevah rezultat politične volje, medtem ko so pravni vidiki pri takšnih zadevah upoštevani predvsem v smislu spoštovanja ustavnosti, medsebojne sistemske skladnosti zakonov ter spoštovanja postopkovnih pravil, to je pravil, ki urejajo zakonodajni postopek. Druga pomembna ugotovitev pa je, da lahko zakonodajni in drugi pravni ukrepi kljub svoji naravnosti k popravilu

tretji odstavek 8. člena Zakona o sodniški službi, ki je omenjen v nadaljevanju, pri čemer pa je bil v zakonodajni obravnavi v Državnem zboru 29. 9. 1994 na predlog Vlade predlagani peti odstavek 15. člena s 33 glasovi za in 31 glasovi proti črtan.

16 Odl. US št. U-I-83/94, z dne 14. julija 1994 (Ur. l. RS, 48/1994).

krivic in omogočanju doseganja sprave le-to tudi otežkočajo ali onemogočajo. Če namreč določena tovrstna zakonska ureditev ni sprejeta s takšnim parlamentarnim konsenzom, ki bi poleg vladne (koalicijske) večine vključeval vsaj pomemben del politične opozicije, je takšna ureditev še naprej predmet razkola in ne pomiritve. To se nato še intenzivneje izrazi na ravni izvajanja takšne zakonodaje, ko preko upravnih in sodnih postopkov pride do konkretnih in individualnih rešitev, pri katerih se apologetska in kritična oziroma zavrnilna javna stališča do zakonske ureditve izrazijo še bolj nazorno in v ostrejši politično-ideološki retoriki. Povedano preprosto: zakonska in nasploh pravna ureditev urejanja poprave krivic in drugih institutov, ki omogočajo doseganje sprave, je v primeru ostre(jše)ga politično-ideološkega razkola glede vprašanja legitimnosti, primernosti in učinkovitosti takšne ureditve le še dodaten dejavnik onemogočanja uspešnega procesa narodne pomiritve oziroma doseganja sprave.

Takšni razkoli so se že v devetdesetih letih na institucionalni ravni še posebej intenzivirali v okviru različnih parlamentarnih komisij, ki so se ukvarjale z ugotavljanjem dejstev iz naše zgodovine, ki tako ali drugače vplivajo na spraven proces in so tudi predpostavka za določene zakonodajne in druge pravne rešitve in ukrepe. Kot nazoren prikaz takšne situacije naj omenim delo Preiskovalne komisije Državnega zbora Republike Slovenije o raziskovanju povojnih množičnih pobojev, pravno dvomljivih procesov in drugih tovrstnih nepravilnosti, ki je bila ustanovljena oziroma imenovana 17. septembra 1993. Komisija kljub intenzivnemu delu ter zaslišanju številnih prič in preiskovancev, uporabi znanstvenih ekspertiz, arhivskih gradiv in različnih publikacij o obravnavani temi, ni uspela priti do enotnega stališča. Zaradi nestrinjanja so člani preiskovalne komisije izdelali dva ločena dokumenta z ugotovitvami in predlogi sklepov. Večinski del komisije (Potrč, Predan, Lavrinc, Simšič, Jelinčič in Pozsonec) je glede odgovornosti za poboje ugotovil, da na podlagi izvedenih dokazov ni bilo mogoče z gotovostjo ugotoviti, kdo je ukazal poboje, da pa so pri tej odločitvi morale sodelovati »vsaj nekatere ključne in najodgovornejše osebnosti takratnega časa v Jugoslaviji in Sloveniji, ki so poleg vojaških imele tudi najpomembnejše položaje v Komunistični partiji in deloma tudi v oblastnih organih«. Manjšinski del komisije (Pučnik, Polajnar, Metelko, Lap in Andrej Lenarčič) pa je v svojem zaključku ugotovil, da je vloga Komunistične partije Jugoslavije in Komunistične partije Slovenije pri pobojih očitna in dokazana. Seveda sta se tudi predloga sklepov, ki sta ju Državnemu zboru ločeno podala oba dela komisije, v marsičem bistveno razlikovala, pri čemer so bile ugotovitve in predlogi sklepov obeh skupin na zadnji, 55. seji komisije dne 24. septembra 1996 z dokumentacijo oblikovani v »vmesno poročilo«, ki je bilo posredovano predsedniku Državnega zbora, pri čemer kljub zahtevi

komisije po plenarni obravnavi poročila do takšne obravnave na seji Državnega zbora ni prišlo (podrobneje o delu, nalogah in ugotovitvah te komisije Cmrečnjak 2016, 416–417).

Verjetno največji izziv v procesu poprave krivic je iskanje odgovornih za zločinska kazniva dejanja, ki so bila storjena med drugo svetovno vojno in po njej. Ob različnih izjavah in razmislekih, ki so se v času pred slovensko osamosvojitvijo osredotočali bodisi na pregon odgovornih za takšna kazniva dejanja na protipartizanski strani bodisi na možnost, da se za njih razglasi amnestija oziroma abolicija, se je po osamosvojitvi pozornost javnosti in organov pregona obrnila predvsem k iskanju odgovornih za poveljne poboje (podrobneje glej Cmrečnjak 2016, 426–447). Pravno veljavna amnestija v samostojni Sloveniji ni bila uvedena. To je pomenilo, da so tudi v samostojni Sloveniji formalno ostali v teku postopki zoper 21 oseb s protipartizanske strani, zoper katere so se še v času prejšnje države na sodiščih opravljala posamezna preiskovalna dejanja zaradi kaznivih dejanj vojnega hudodelstva, vendar postopka proti nobeni izmed njih ni bilo mogoče izvesti, ker so vse živele v tujini. Ena izmed teh oseb je bila leta 2001 celo obsojena, vendar je bila že naslednje leto tudi oproščena (ibid.).

Kot rečeno, se je po osamosvojitvi začel nasprotni proces, to je iskanje in ugotavljanje odgovornosti krivcev za poveljne poboje. Organi pregona so tu začeli svoje delo povsem od začetka in se pri tem soočali z mnogimi težavami, npr. z nedostopnostjo dokumentov, povezanih s poboji (ti dokumenti so bili v pretežni meri uničeni), s časovno oddaljenostjo teh zločinov in posledično oteženim zbiranjem informacij ter z različnimi zahtevnimi pravnimi vprašanji, kot so npr. vprašanja ustrezne pravne podlage, vprašanje (ne) zastarljivosti teh dejanj ter vprašanje dometa upoštevanja strogega načela zakonitosti v kazenskem pravu, saj v času poveljnih pobojev takšna dejanja niso bila definirana v kazenski zakonodaji (ibid., 427). Ker tu ni mogoče podrobneje obravnavati teh zadev, je smiselno primeroma le omeniti, da je bila prva poimenska ovadba zoper posamično osebo za dejanje genocida (kasneje prekvalificirano v vojno hudodelstvo zoper civilno prebivalstvo) podana šele 13. maja 2005, druga podobna poimenska ovadba, v tem primeru zoper drugo osebo, pa je bila za isto kaznivo dejanje podana 25. aprila 2006. V nobenem od obeh primerov se nato postopek sodne preiskave zaradi pomanjkanja dokazov ni začel. Dejavnost kriminalistov se je ponovno okrepila po odprtju grobišča v rudniškem jašku v Hudi jami pri Laškem, vendar je pravzaprav skoraj nemogoče, da bi lahko danes kdo od storilcev za ta dejanja še individualno odgovarjal, saj je od konca druge svetovne vojne in časa poveljnih pobojev preteklo že preveč časa (ibid., 429–430). V spravnem procesu se bo zato očitno treba sprijazniti s tem dejstvom ter se glede

obsodb(e) povojnih pobojev sporazumeti in pomiriti predvsem na politični deklarativni ravni.

K pravkar povedanem je treba dodati, da seveda nobena krivica kot takšna nikoli ne more biti povsem ustrezno odpravljena ali popravljena. Vsako krivično, npr. zločinsko ali drugačno protipravno dejanje in njegove posledice (npr. smrt, poškodbe, fizične in psihične bolečine, premoženjsko oškodovanje) so namreč nepovratno ujete v neponovljivo preteklost. Tudi pravni izrazi pravičnosti, kot sta, denimo, kazenskopravna retribucija (npr. zaporna kazen) ali civilnopravna restitucija (npr. vrnitev v prejšnje stanje ali plačilo odškodnine), so v resnici vedno le nezadostni, kajti izgubljenih dobrin ter fizičnih in psihičnih bolečin, ki jih povzroči protipravno (krivično) dejanje, dejansko ni mogoče retroaktivno odpraviti oziroma izničiti njihove učinke. Tako je (lahko) tudi pravni odziv na zločine in druge krivice iz časa druge svetovne vojne in po njej le nekakšen večji ali manjši približek pravične družbene reakcije na takšna dejanja. V tem je tudi osnovna psihološka težava v procesu doseganja sprave, kajti niti pravni niti politični in drugi pristopi ne morejo resnično odpraviti že zagrešenih krivic in s tem prizadetim posameznikom prinesiti zares ustrezno notranje zadoščenje (moralno satisfakcijo). Zato je nujni del uspešnega pravnega procesa tudi osebno in kolektivno *odpuščanje* krivic tistim, ki so jih zagrešili, kar pa seveda ni več domena pravne razsežnosti, kajti odpuščanje je predvsem posameznikov intimen moralni ali religiozni psihološki proces.

Sprava je vedno namenjena sedanjosti in prihodnosti, čeprav se oblikuje predvsem na podlagi odnosa posameznikov in družbenih skupin do preteklosti. Dostojen pokop vseh mrtvih, obsodba vseh zločinov in drugih krivic ter za njih odgovornih posameznikov in organizacij, uveljavitev različnih oblik pravne poprave krivic in druga dejanja, ki so pogoj za slovensko narodno spravo, imajo tako tudi v slovenski družbi namen vzpostaviti pomiritev in sodelovanje v sedanjosti in za prihodnost. Prav v tem pomenu so Ustava in nekateri drugi omenjeni pravni akti pomembni pravni dejavniki procesa doseganja narodne sprave. Po eni strani so ti pravni akti v določeni meri že sami po sebi izraz določene stopnje družbenega konsenza o nujnosti demokratičnega in kultiviranega družbenega sožitja ter obsojanja preteklih krivic in seveda tudi prizadevanja za njihovo popravo (npr. denacionalizacija, povrnitev škode ter priznanje pravic iz pokojninskega in invalidskega zavarovanja bivšim političnim zapornikom in svojcem po vojni pobitih oseb) ter za zagotovitev nekaterih simbolnih in drugih dejanj v smeri pravne kulture (npr. postavitve ustreznih spomenikov, dostojen pokop mrtvih itd.). Po drugi strani pa ti pravni akti omogočajo in zapovedujejo ravnanja v smeri poprave krivic, ki jih brez pravnega urejanja ne bi bilo mogoče zagotoviti, saj bi za njih ne bilo dovolj organizacijske, finančne in nasploh institucionalne oblastne podpore.

Seveda pa je tu še tretji učinek teh pravnih aktov, ki pa ne gre v smeri spodbujanja procesa narodne sprave. Ti akti so namreč tudi predmet političnih, strokovnih, javnomnenjskih ter drugih sporov in kritik, pri čemer te kritike izpostavljajo predvsem umanjkanje ostrejše in širše pravne obsodbe povojnih krivic ter zanje odgovornih oseb iz vrst nekdanjega komunističnega režima ter nezadostno učinkovitost pri izvajanju nekaterih vidikov zakonodaje. Ker so takšne kritike pravne ureditve vedno prepletene tudi s političnimi, moralno-etičnimi in nenazadnje ideološkimi kritičnimi stališči oziroma javnimi izjavami, pozivi in obsodbami, se nasprotna ideološka stran na njih praviloma odziva na enak način, tj. z nasprotnimi politično-ideološkimi in moralno-etičnimi stališči, izjavami in obsodbami, kar sproža še nadaljnje poglobljanje polarizacije slovenske politike in družbe. Pri tem se seveda teme, ki zadevajo popravilo krivic in prizadevanje za doseg narodne sprave, izrabljajo tudi v aktualne politične in celo politikantske namene, kar vodi mestoma celo v »revanšistične« politične in pravne odločitve aktualnih nosilcev oblasti zoper opozicijske politične nasprotnike. Vse to seveda slabi moč in vlogo prava tudi na področjih, ki so pomembna za krepitev spravne kulture in popravilo preteklih krivic.

Končno je zato treba poudariti, da tudi pozitivni učinki Ustave, zakonov in drugih pravnih aktov ter njihovega izvrševanja ne morejo spodbujati procesa doseganja sprave, če niso pospremljeni z dovolj razvito pravno in politično kulturo. Visoko razvita pravna kultura predvsem pomeni, da državni organi vestno, pošteno in učinkovito izvršujejo zakone, državljani pa se čutijo zavezani, da jih ne kršijo, pri čemer tudi vsaj navzven prostovoljno izvršujejo obvezne odločitve upravnih in sodnih organov. Prav tako se razvita pravna kultura kaže v kakovostno pripravljenih zakonih in drugih pravnih aktih, kar pomeni, da je pravna in druga stroka v pomembni meri vključena v zakonodajne in druge pravodajne postopke ter ima na njih pomemben vpliv. Nenazadnje razvita pravna kultura pomeni, da državljani relativno dobro razumejo in načelno cenijo pomen prava ter delovanja posameznih pravnih institucij (npr. sodstva) v pravni državi. Seveda pa se pravna kultura ne more razviti oziroma priti do zadostnega izraza, če ni podprta z dovolj razvito splošno politično kulturo v državi. Dejansko je pravna kultura relativno avtonomen, vendar zelo pomemben del demokratične politične kulture, kajti demokratična politika mora biti zavezana predvsem ustvarjanju kakovostnega prava, njegovega učinkovitega izvrševanju in izkazovanju spoštljivega odnosa do pravnih institucij. V tem pogledu morajo biti pri spoštovanju prava nosilci političnih funkcij vzor državljanom. Poleg tega razvita demokratična politična kultura pomeni tudi strpnost, dialog ter nenazadnje vključenost vseh parlamentarnih političnih strank in reprezentativnih delov civilne družbe v demokratične

in pravne procese. Po drugi strani pa krepitev skrajnih (t. i. levih, desnih in drugih) političnih stališč in dejanj, ignorantski ali prezirljiv odnos do oblastnih institucij, nespoštovanje prava in institucij pravne države ter druge oblike politične nekulture in primitivizma spodjedajo demokracijo in pravno državo ter s tem tudi temeljno podstat za doseganje narodne sprave.

Sklepne misli

Za razumevanje vloge prava v procesu prizadevanja za doseg slovenske narodne sprave je pomembno razumeti večrazsežnost pravnega procesa ter temeljne funkcije prava in merila pravnosti, iz katerih izhaja, da pravo ne more biti odločilni mehanizem za doseg narodne sprave v zvezi z zgodovinskimi razkoli, krivicami in travmami, vendar pa je v tem procesu nujen in pomemben dejavnik, ki lahko v znatni meri pripomore k doseganju (čim višje stopnje) narodne sprave. Resnično spravo lahko omogočita le demokratična ureditev in z njo neločljivo povezana pravna država, kajti le v takšnem politično-pravnem kontekstu je na podlagi svobode mišljenja in izražanja ter v okviru političnega pluralizma mogoč proces postopnega, transparentnega in strpnega razčiščevanja preteklih in aktualnih vprašanj, povezanih s spravo.

Avtoritarni ali totalitarni politični sistem in njegovo režimsko (neavtonomno) pravo lahko sicer s strahovlado družbi vsilita navidezno spravo, ki pa se izkaže za iluzijo takoj, ko oblast bodisi prevzame druga avtoritarna politična skupina, ki vsili družbi (svojo) novo verzijo »sprave«, ali ko se država in družba demokratizirata in politični pluralizem razkrije do tedaj zatrte (različne, drugačne) poglede na zgodovinska dogajanja. Pravna država omogoča pravni proces z zagotavljanjem pluralnega oziroma demokratičnega diskurza, z demokratično sprejeto zadevno zakonodajo, z zagotavljanjem človekovih pravic ter nenazadnje z nepristranskim in strokovnim pravnim odločanjem v konkretnih primerih poprave krivic in drugih primerih, ki imajo pravni pomen.

Danes v Sloveniji temeljna ustavna in druga pravna načela ter predvsem tudi doslej sprejeti zakoni in drugi pravni akti omogočajo in napotujejo na popravo (pravnih) krivic iz polpretekle zgodovine, pravno rehabilitacijo žrtev, ustrezne restitutivne in odškodninske postopke, razkrivanje relevantnih zgodovinskih (arhivskih) podatkov, dostojen pokop žrtev vojn in povojnih pobojev, pravno ureditev spominskih obeležij ipd. Pri posamičnih pravnih vprašanjih je seveda še posebej pomembna vloga neodvisnega, neideološkega in nepristranskega sodstva, pri presoji ustavnosti zakonodaje pa še posebej tovrstna vloga ustavnega sodišča. Kljub pozitivnim učinkom na pravni proces je bilo in je zakonodajno urejanje poprave krivic in drugih vprašanj ter

izvrševanje zakonske ureditve tudi predmet upravičenih kritik, ki izpostavljajo različne nezadostnosti in premajhno praktično učinkovitost te ureditve. Vse to in skrajna aktualna politizacija nekaterih ideoloških vprašanj, ki so povezana z možnostjo doseganja sprave, le še krepí ideološki razkol v slovenski politiki in družbi ter opozarja na dejstvo, da je lahko spravni proces uspešen le, če poteka pretežno usklajeno in istosmerno v vseh njegovih ključnih razsežnostih.

Takšne usklajenosti spravnega procesa ne more zagotoviti zgolj pravna ureditev. Pozitivni učinki sprejemanja ter uresničevanja zakonov in drugih pravnih aktov ne morejo v zadostni meri spodbujati procesa doseganja sprave, če niso pospremljeni tudi z dovolj razvito pravno in politično kulturo. To je še poseben izziv današnjega časa, kajti politična in pravna kultura sta v Sloveniji na prenizki ravni ter v zadnjih letih celo v upadanju, kar seveda negativno učinkuje tudi na spravni proces.

Literatura

- Bohinc, Rado; Cerar, Miro; Rajgelj Barbara: *Temelji prava in pravne ureditve*. GV Založba: Ljubljana 2006.
- Cerar, Miro: *Oris razvoja in značilnosti pravne države*. V: Pravna praksa, leto 42 (2023) št. 22/23, str. 6–9.
- Čmrečnjak, Sašo: *Slovenska sprava: zgodovinski pregled*. V: Zgodovinski časopis, 70 (2016) št. 3–4, str. 382–436.
- Hribar, Spomenka: *Svitanja*. Enotnost: Ljubljana 1994.
- Hribar, Spomenka; Hribar, Tine: *Slovenski razkoli in slovenska sprava*. Založba Ciceron: Mengeš 2021.
- Javna razprava: Odnos do preteklosti in narodna sprava. Priznanje različnih pogledov kot dejanje za prihodnost Republike Slovenije*. Državni zbor Republike Slovenije: Ljubljana 1999.
- Jellinek, Georg: *Die socioethische Bedeutung von Recht, Unrecht und Strafe*. Wien 1878.
- Kleindienst, Petra; Tomšič, Matevž: *Proces narodne sprave in vloga politične elite v njem: Slovenija kot izjema med državami srednje in vzhodne Evrope*. V: Studia Historica Slovenica, Časopis za humanistične in družboslovne študije, let. 21 (2021), št. 1, str. 197–232.
- Loughlin, Martin: *The Rule of Law in European Jurisprudence*. Study 512/2009. Commission for Democracy through Law (Venice Commission): Strasbourg 2009.

- Milton J., Esman: *Concluding thoughts: after the fighting stops*. V: Security, Reconstruction, and Reconciliation. When the Wars End. Muna Ndulo (ur.). University College London Press: London 2007.
- Pavčnik, Marijan: *Teorija prava. Prispevek k razumevanju prava*. 6., pregledana in dopolnjena izdaja (s poglavjem Aleša Novaka). Lexpera, GV Založba: Ljubljana 2020.
- Perenič, Anton: *Še o odnosu med pravom in moralo*, v: Zbornik znanstvenih razprav, Pravna fakulteta Univerze v Ljubljani, 41 (1981), str. 203–220.
- Potrč, Matjaž: *Rational Disagreement Targets*. V: Dignitas, Revija za človekove pravice, (2014) št. 59–60, str. 235–249.
- Roermund, Bert: *Socratic Voicies. Dialogues on Law, Time, and Reconciliation*. Edward Elgar Publishing: Cheltenham (UK), Northampton (MA, USA) 2023.
- Rüthers, Bernd: *Rechtstheorie. Begriff, Geltung und Anwendung des Rechts*. Verlag C. H. Beck: München 1999.
- Škerlep, Andrej: *Retorika sprave v postkomunistični Sloveniji: Analiza govora predsednika Kučana v Kočevskem Rogu julija 1990*. V: Teorija in praksa, let. XLVI (2009) št. 6, str. 839–856.
- Zidar, Andraž: *Lustracija: izločitev nasprotnikov demokracije z javnih položajev*. Nova revija: Ljubljana 1996.
- Žalec, Bojan: *Sprava kot način trajnega reševanja konfliktov in njena povezanost s pravičnostjo, z odpuščanjem ter z dialogom*. V: Dignitas, Revija za človekove pravice, (2014) št. 59–60, str. 203–217.